

Леанід Лаўрэш

ВАЙНА 1812 Г. НА ЛІДЧЫНЕ

*«О год, празваны ў нас і надзвычайным,
І векапомным годам ураджайным!»
А. Міцкевіч (пер. Я. Семяжона)*

Літоўская шляхта з нецярпеннем сачыла за дзеяннямі Напалеона. Шляхта перадавала адзін аднаму чуткі аб французскім імператары, бюлетэні Вялікага арміі пераходзілі з рук у рукі; аднадумцы Напалеона вялі агітацыю на карысць яго. Расійскі імператар Аляксандр I выдатна ведаў пра трывожным настроі ў Літве. Губернатары даносілі, што з прыходам Напалеона ўсе перавернуцца супраць Расіі; ім загадвалі асабліва ўважліва сачыць за настроймі насельніцтва. Але знешне ўсё было спакойна. У канцы красавіка 1812 г. імператар абязджаў войскі ўздоўж заходняй мяжы і наведваў Вільню. Ён быў сустрэты натоўпамі насельніцтва: нават самыя вялікія скептыкі паддаліся на гэты раз надзеям на рэформы і незалежнасць у межах Расіі — тую маласць, пра якую ўсе марылі, але расійскі імператар маўчаў і абмяжоўваўся толькі літасцівымі адносінамі да шляхты.

У Лідзе ён зрабіў агляд 6-га корпуса генерала ад інфантэрыі Дохтурава. У Лідскім павеце ў раёне Эйшышак знаходзілася рускае войска з 60 тыс. чал., корпуснымі камандзірамі ў ёй былі генералы Бахмецьевы. На пачатку мая імператар Аляксандр I, аглядаючы корпусы, суткі прабыў у Эйшышках. Потым імператар наведваў маёнтак Воранава, які належаў 70-гадовай Клары Александровіч. Гаспадыня, па няведанні, прыняла імператара за расійскага паручніка. Незпазна-

ны Аляксандр піў з ёй гарбату, і пані пажалілася яму на тое, што ў яе сілай забралі 6 коней для будучага праезду імператара. Аляксандр, не адкрыўшы сябе гаспадыні, загадаў вярнуць коней [1, с. 444].

У Лідскім павеце імператар пешшу наведаў Ішчалну – маёнтак Карла Лясковіча, піў з Лясковічам гарбату, слухаў ігру дачкі гаспадары Ішчалны на арфе. Каля Ішчалны расійскі імператар інспектаваў 4-ы корпус генерал-ад'ютанта Шувалава (штаб у Васілішках) які складаўся з 1-ай і 23-й пяхотных дывізіяў, аднаго гусарскага палка з 2-ой кавалерыйскай дывізія і двух артылерыйскіх брыгад [2, с. 88–89]. 6-ты корпус Дохтурова меў 20, 5 тыс. чал. і ўключалі яшчэ і 3-ці кавалерыйскі корпус. Авангард 6-га корпуса (генерал-маёра графа Палена 1-га) складаўся з дзвюх егерскіх і дзвюх гусарскіх палкоў з ротай коннай артылерыі і месціўся каля мястэчка Лебяды [2, с. 122].

Трэба хоць пункцірам асвятліць жыццё нашых продкаў перад той страшэннай вайной. Вялізарнае расейскае войска на гістарычнай Літве ў значнай ступені ўтрымлівалася за кошт мясцовага насельніцтва. На гэты конт «Кур'ер Віленскі» пісаў: «Шляхта Віленскай губерні атрымала імператарскую ўдзячнасць за згоду забяспечваць размешчанае ў Віленскай губерні войска харчаваннем на працягу ўсяго года на вельмі зручных для казны ўмовах» [3].

Паводле ўспамінаў капітана І. Т. Радажыцкага, ў сакавіку 1812 г. падчас маршу 2-й артылерыйскай брыгады праз Пружаны – Слонім – Ваўкавыск – Масты – Ліды – Вільню. правянт здабывалі пагрозамі і сілай. Капітану запомніўся нейкі стары пан харунжы ў Беняконях Лідскага павета, які ніяк не жадаў забяспечваць расіян фуражом [4, с. 39].

У траўні 1812 г. да «вышэйшага начальства дайшла інфармацыя, што ў месцах размяшчэння 4 корпуса (Васілішкі, Ішчална) жыхары маюць самую крайнюю патрэбу ў хлебе, і некаторыя ўжо ядуць траву» [5].

Знясілівалі край і рэкруцкія наборы ў расійскае войска. Вялікія рэкруцкія наборы пачаліся ў Гродзенскай губерні з 1802 г. У 1802–1806 г. у расійскую армію было ўзята 7742 рэкрутаў, у 1808 г. — 2589 рэкрутаў (з Лідскага павета — 280), у 1809 г. — 2190 рэкрутаў (з Лідскага — 255), у 1810 г. 1 418 рэкрутаў (з Лідскага – 162), у сакавіку 1812 г. Аляксандр I загадаў правесці яшчэ адзін, дадатковы набор. Увогуле ў 1802–1811 гг. рэкрутчына каштавала Літоўска-Гродзенскай губерні больш за 16 тыс. чал., што перавышала натуральны прырост насельніцтва. У гэтыя гады рэзка па-

меншылася саслоўе беларускіх «месціцаў» — колькасць гараджан-хрысціян скарацілася больш чым напалову, у той час як сялянскае насельніцтва павялічылася. У чатыры разы паменшылася колькасць гараджан-хрысціян у Брэсцкім і Лідскім паветах, у два з паловай разы — у Ваўкавыскім і Слоніўскім паветах. Куды «разбеглася» беларускае мяшчанства, пакуль застаецца таямніцай для гісторыкаў [4, с. 32–35].

А край усё напаўняўся расейскімі войскамі. Ігнацы Яцкоўскі ў кнізе «Аповесць з майго часу» піша: «Ужо з сярэдзіны зімы, гэта значыць, з пачатку 1812 года пачаліся перамяшчэнні расійскіх войскаў у розных кірунках. Але такое відовішча не было новым для Літвы. Выклікаюць яны нейкі страх і абмяжоўваюць свабоду, але з тае прычыны, што рухаліся яны ўсе на Запад, той, хто прыглядаўся да гэтага, міжвольна думаў пра Цюрых, Аўстэрліц і Ену (бітва пад Енаю, якая адбылася 14 кастрычніка 1806 г. у час французска-прускае вайны. У абодвух перамогу атрымаў Напалеон), куды гэтаксама прыгожа і гэтаю самаю дарогаю ішлі войскі, але ніколі не вярталіся (...), і калі нейкі малады афіцэр спытаў «бабулю, якая, абапіраючыся на кіёк, прыглядалася да палка, што праходзіў міма: А што, маці, ці была б ты рада, калі б мы пабілі французаў? О, дай Божа, — пакорна адказала старая, — каб вы іх пабілі, а каб вас пярун пабіў!» [6, с. 125].

Напалеон з войскам перайшоў Нёман каля Коўна 24 чэрвеня, у ноч з 27 на 28 чэрвеня апошнія атрады рускага войска вышлі з Вільні і на наступны дзень горад быў ўжо ў руках Напалеона. 28–29 чэрвеня Вестфальскі кароль Жэром заняў Гродна.

Весткі аб наступе французаў выклікалі сумятню сярод рускага насельніцтва заходніх губерняў. Жыхары паспешліва збіраліся і ўкладваліся, ратуючы сем'і і маёмасць; не маючы належных распараджэнняў, службоўцы не ведалі, што рабіць з казённай маёмасцю [1, с. 446]. «Адправіў з Гродна гарнізонны батальён, усіх земскіх службоўцаў і казённую маёмасць з вялікай цяжкасцю, — даносіць атаман Платаў Баграціёну, — таму што нічога не было тут прыгатавана, а некаторыя нават не мелі і загадаў аб адступленні адсюль (...) я загадаў ім рухацца на Шчучын, Беліцу, Наваградак і далей да Мінска».

28 чэрвеня 1812 г. у Лідзе камандзір IV расійскага корпуса Дохтураў атрымаў загад рухацца на Вільню. Аднак хутка даведаўшыся, што Напалеон заняў сталіцу Літвы, ён узяў кірунак на паўночны-ўсход: Гальшаны – Смаргонь – Данюшава, дзе апынуўся

ўжо 30 чэрвеня. За Дохтуравым з-пад ракі Лябеды адыходзіў III расійскі кавалерыйскі корпус графа П. П. Палена 2-га, які каля Ашмян сустрэўся ў імклівым баі з французскай кавалерыйскай брыгадай К. Пажоля. Раніцай 30 чэрвеня кавалерыя Пажоля, якая ішла з боку Вільні, атакавала пад Ашмянамі атрад прыкрыцця корпуса Дохтурава. 30 чэрвеня ды 1 ліпеня французскія генералы паведамлі Напалеону, што на Лідскай і Ашмянскай дарогах бачны значныя сілы рускіх з усіх трох родаў войскаў: пяхоты, кавалерыі, артылерыі. Гэта былі адыходзячыя з-пад Ліды VI пяхотны і III кавалерыйскі корпусы 1-й расійскай арміі. У Гальшанах з'явіўся невялікі атрад расійскага генерала Дорахава (каля 4 тыс. чал.), гэта быў авангард IV корпуса, які вайна застала каля Аран у Літве. Па нядбайнасці расійскага камандавання Дорахаву «забыліся» паведаміць аб пачатку вайны, і ён сам пачаў як мага хутчэй прабірацца на ўсход, атрад адступаў у такім тэмпе, што ў егераў замест поту выступала кроў. Падчас гэтага маршу Дорахаў страціў ад стомленасці 60 чал. Частку адсталы расійскіх егераў злавілі тутэйшыя сяляне і адвялі ў Вільню.

2 ліпеня Вестфальскі кароль Жэром заняў Гродна. Вестфальскі кірасір Рункель адзначаў у лісце да родных, што ўвесь Гродна выйшаў сустракаць караля Жэрома з падзякамі і ўшанаваннямі Напалеона. Дэпутаты ад Гродна паднеслі Жэрому ключы ад горада [4, с. 76–77, 74].

На напрамку Гродна – Ліда Жэрому Банапарту супрацьстаялі расійскія карпусы Шувалава ў Алькеніках і Дохтурава ў Лідзе. Аднак расійскія войскі пачалі хутка адступаць і толькі пад Ліпнішкамі адбыўся ар'егардны бой паміж французскімі драгунамі і часткамі корпусам Дохтурава. Напрасткі дарога з Гродна да Навагрудка ішла праз Шчучын, Жалудок і Беліцу. Дарогу трымалі казакі генерала Платава, якія яшчэ 29 чэрвеня спалілі харчовыя магазіны (склады) ў Лідзе. Па гэтай дарозе наступалі войскі караля Жэрома, у склад якіх уваходзіў і 5-ы польскі корпус князя Юзафа Панятоўскага разам з 8-ым корпусам вестфальскага генерала Вандама [7, с. 124–132].

Войскі генерала Вандама, з-за рабункаў, пакінулі пра сябе кепскія ўспаміны ў Лідскім павеце. 26 ліпеня Лідскі падпрэфект жаліўся на генерала Вандама, які пасылаў салдат рабаваць жыхароў. 28 ліпеня атрад вестфальцаў з 500 чал. пад камандаваннем Жулье спыніўся ў Шчучыне, і хоць салдатам было дадзена ўсё што яны патрабавалі — сена, ялавічына, хлеб, гарэлка, піва, — яны, аднак, з 11 гадзін вечара да раніцы, са згоды сваіх афіцэраў, па-варварску

рабавалі хаты. Пры гэтым было 3 чалавека забіта, 2 паранена, мноства пабіта [1, с. 442].

3-за рознагалоссяў, Жэром Банапарт зняў генерала Вандама з пасады. Аднак генерал прайшоў за войскам да Беліцы, бо спадзяваўся, што яго адновяць на пасадзе. Аднак Напалеон не адмяніў рашэнне брата, і шмат гадоў мясцовыя жыхары памяталі, што Вандам правёў цэлае лета ў 30 вёрстах ад Ліды, ў маёнтку Лебяды ў абшарніка Горскага. Распавядалі, што Вандам, маючы пры сабе некалькі ад'ютантаў і паўтары дзесяткі салдат, займаўся сельскай гаспадаркай і вырашаў сялянскія справы, як самы клапацівы гаспадар [1, с. 447].

24 жніўня ў Гродна паступіла скарга ад пана В. Санкоўскага з Навадворскай парафіі Лідскага павета. Ён пісаў, што ў парафіі затрымалася некалькі дзесяткаў французскіх конных егераў з 1-га корпуса Даву. Гэта былі параненыя салдаты альбо тыя, у каго скалечыліся коні. Салдат пакінулі падчас праследавання Баграціёна ды і забыліся. А французы нікуды не спяшаліся. Штодзень дванаццаць конных егераў з'ядалі ў пана Санкоўскага 24 пінты збожжа, выпівалі 1,5 гарнка гарэлкі і абавязкова патрабавалі мяса. Уладальнік маёнтка, які ўжо пацярпеў ад вестфальцаў Вандама, цікавіўся, калі яго пазбавяць гэтага клопату [4, с. 158].

26 верасня лідскі падпрэфект данёс у Адміністрацыйную камісію, што атрад французаў з 70 чал., праходзячы ў Гродна праз мястэчка Каменка, размясціўся там на два дні і напрацягу гэтага часу рабаваў мястэчка: паўсюдна былі выламаны замкі, у насельніцтва забраны рэчы і харчовыя прадукты: малако, сыр, масла, сена, авёс у снапах і т.п. Французы білі сялян шаблямі, паранілі 20 чал. Гродзенскі губернатар Леброн абяцаў падпрэфекту ўсё нарабаванае вярнуць. Для спынення рабункаў было забаронена без дазволу паліцыі скупляць у вайскоўцаў рэчы. Урад меў у галоўных гарадах сваіх давераных асобаў. Разрабаваным жыхарам прызначалася дапамога, а 12 снежня было загадана частку выкрадзенай маёмасці залічыць як падатак [1, с. 447].

Для мясцовага насельніцтва сітуацыю ўскладнялі дэзертыры з расійскага войска, якіх было вельмі шмат і якія таксама рабавалі мясцовае насельніцтва. «Кур'ер Літоўскі» пісаў: «Усюды сустракаюцца ў вялікай колькасці рускія дэзертыры, асабліва ў тых мясцовасцях, дзе праходзіў Баграціён. Усе дарогі каля Мастоў, Ружан, Салечнікаў поўныя імі» [8].

1 ліпеня 1812 г. Напалеон падпісаў дэкрэт пра ўтварэнне дзяржавы – Вялікага княства Літоўскага і фармуе часовы ўрад — Камісію Часовага Урада ВКЛ (*Komisja Rządu Tymczasowego Wielkiego Księstwa Litewskiego*). Адразу паўсталі два галоўных кірункі дзейнасці: усталяванне законнага грамадзянскага ладу і стварэнне войска.

Часовы камітэт прымаў меры, каб спыніць марадзёрства жаўнераў і сялянскія хваляванні. 3 ліпеня ва ўсіх дэпартаментых былі створаныя адмысловыя камісіі з аднаго старшыні і 4 сяброў, мэтай якіх было падтрыманне грамадзянскага спакою. Рабаўнікоў і марадзёраў пачалі расстрэльваць на працягу 24 гадзін. Былі утвораны «рухомыя калоны» (*colonnes mobiles*) па 10 чал. кожная, пераважна з гвардзейцаў генерала Красінскага ці з жандараў, якія шукалі рабаўнікоў і марадзёраў.

Аднак меркаванне, што «ужо праз 2 месяца ў краю ўсталяваўся спакойны грамадскі лад» [9], верагодна, не мае рацыі. Акрамя жаўнераў двух армій, свой уклад у хвалю гвалтаў унеслі і мясцовыя жыхары. Асабліва небяспечнымі былі Гродзенскі і Лідскі паветы, дзе пасля праходу арміі Жэрома Банапарта амаль не засталася войска. Вайсковец з Вестфаліі Рункель паведамляў, што ад Гродна летам 1812 г. аддаляцца было небяспечна: «вакол горада бадзяюцца масы бандытаў». Разбой квітнеў ўздоўж дарогі Вільня – Ліда, у навакольных лясах з’явіліся банды па 4–20 чалавек. Яны нападалі не толькі на падарожнікаў, але і на асобныя двары, рабавалі, забівалі і калечылі людзей. Некаторыя з іх былі схоплены і пакараны ўладамі, напрыклад за ўзброеныя рабункі шляхціц Скіндэр з трыма сынамі і нехта Карэў [10, с. 152, 252].

Сіл 14-га польскага пяхотнага палка Эўзебіюша Семяноўскага, вылучанага са складу 17-й (польскай) пяхотнай дывізіі Дамброўскага і размеркаванага для падтрымання парадка гарнізонамі ў Ваўкавыску, Лідзе, Навагрудку, не хапала [4, с. 160]. На Лідчыне, як і паўсюдна, самастойна паўстала павятовая рада Канфедэрацыі. Яна была ўтворана пад кіраўніцтвам маршала Ігнацыя Скіндэра 7 ліпеня. Паўстала на Лідчыне і другая рада зканфедэраванай шляхты — у Жалудку пад кіраўніцтвам графа Рудольфа Тызенгаўза. Сябрамі рады у Жалудку былі: Караль Лясковіч, Францішак Райскі, Ян Лясковіч, Ян Расудоўскі, Сымпліцыян Паплаўскі, Казімір Кастравіцкі, Адольф Шукевіч, Антоні Скіндэр, Антон Крыдэль (былы харужы войск Літоўскіх і былы дэпутат трыбуналу Літоўскага), Казімір Камінскі, Юзаф Сангайла, Сякліцкі Вінцэнт (стражнік вая-

водства Мсціслаўскага). Сакратарамі канфедэрацыі былі выбраныя Ігнацы Чачот і Аляксандр Крыдэль (сын Антона Крыдэля). Такім чынам, у адным павеце былі створаны дзве Рады. Можна меркаваць, што Рудольф Тызенгаўз — чалавек французскай арыентацыі, хацеў супрацьставіць сваю канфедэрацыю канфедэрацыі ў Лідзе, якая была, на яго думку, прарасійскай [10, с. 114].

Урадам ВКЛ павятовыя Рады Канфедэрацыі былі распушчаныя, кіраўніцтва паветамі перайшло да падпрэфектаў.

Звычайна падпрэфектам становіўся маршалак павета, а калі ён быў не здатны да гэтага, дык падкаморы ці харужы павета. Падпрэфектам Лідскага павета стаў Ігнацы Скіндэр. Для дапамогі ў справах падпрэфект меў двух павятовых радцаў, ён жа кіраваў павятовай паліцыяй. Павятовая паліцыя складалася з інспектараў і іх памочнікаў — сотнікаў і дзесятнікаў. Паліцыя павінна была падтрымліваць грамадскі спакой і права ўласнасці. У гарадах былі арганізаваныя муніцыпальныя рады на чале з мэрам. У галоўных гарадах дэпартаментнаў мэры падпарадкоўваліся адміністрацыйным камісіям, а ў паветах — падпрэфектам. Муніцыпальныя рады кіравалі гарадской маёмасцю, паліцыяй, раскватараваннем войска, «богазычлівымі справамі» [1, с. 434]. Адным з сяброў лідскай муніцыпальнай рады быў Аляксандр Крыдэль — уладальнік маёнтка Мелужын.

Французскі імператар ухвалай ад 5 ліпеня 1812 г. загадаў стварыць войска ВКЛ, на якое ён меў вялікую надзею. Узорам для арганізацыі і ўзбраення палкоў бралася польскае войска Варшаўскага княства. Былі ўтвораны 18, 19, 20, 21, 22 пяхотныя і 17, 18, 19, 20 кавалерыйскія палкі. У кожным пяхотным палку па штаце павінна было быць 2005 афіцэраў і жаўнераў, у кавалерыйскім (уланскім) 940. Усяго — 14 тыс. чал. Акрамя таго, па пастанове Напалеона, падпісанай у Смаленску 24 жніўня, па 500 літоўскіх рэкрутаў папоўнілі 129-ы лінейны і 2-і ілірыйскі палкі.

25 чэрвеня 1812 г. Вайсковая камісія Часовага ўрада прыняла пастанову аб наборы рэкрутаў у пяхоту. Неабходна было сабраць у Віленскім дэпартаменце — 3 тыс. рэкрутаў, у Беластоцкім — 1500, у Гродзенскім — 2500 чалавек, у Мінскім — 3 тыс. чал., усяго 10 тыс. чал. Узрост — 17–34 гады, рост не менш за 2 лакцы і 12 вяршкоў (140 см), тэрмін прызыва — з 5 па 30 жніўня. 1 жніўня была прынята пастанова, якая рэгулявала набор кавалерыстаў: кожны дэпартамент выстаўляў неабходную колькасць уланаў, забяспечваў іх коньмі ва

ўзросце ад 5 да 8 гадоў, замест каня можна было заплаціць 500 злотых. Дэпартаменты былі павінны прызваць: Віленскі — 1327 чал., Гродзенскі — 966 чал., Мінскі — 1307 чал., Беластоцкі — 370 чал. Усяго — 4000 кавалерыстаў, узросту 18–36 гадоў, рост не меней за 2 локці і 12 вяршкоў (140 см), тэрмін набору — з 11 жніўня па 25 верасня. Адзін цалкам укамплектаваны кавалерыст выстаўляўся з 75-ці дамоў уладальнікаў усіх саслоўяў. Сярод патрабаванняў да рэкрутаў было, і каб яны былі мясцовымі, выпрабаванымі людзьмі [1, с. 436].

Тэрмін службы ва ўсіх відах узброеных сіл — 6 гадоў. Вялікая ўвага звярталася на добрыя адносіны да жаўнераў з боку афіцэраў. Абшарнікі, адпускаючы рэкрутаў на службу, абяцалі, што калі жаўнеры будуць добра служыць, то дадуць ім па вяртанні дахаты зямельны надзел у маёмасць. Збор рэкрутаў праводзіўся хутка і ўжо да канца ліпеня, меней чым праз нядзелю пасля пастановы пра набор, войска налічвала 2400 чал. Да сярэдзіны верасня палкі былі амаль што цалкам укамплектаваныя.

Палкі фармаваліся ў наступных пунктах: 18-ы полк пяхоты — Вільня, 19-ы полк пяхоты — Расіены, 20-ы полк пяхоты — Слонім, 21-ы полк пяхоты — Беласток, 22-ы полк пяхоты — Мінск, 17-ы полк уланаў — Купішкі, 18-ы полк уланаў — Нясвіж, 19-ы полк уланаў — Навагрудак, 20-ы полк уланаў — Пінск. 13 чэрвеня былі прызначаны палкоўнікі: 18-ы пяхотны полк — Аляксандр Хадкевіч, 19-ы пяхотны полк — Канстанцін Тызенгаўз, 20-ы пяхотны полк — Адам Бішпінг, 21-ы пяхотны полк — Карл Пшаздэцкі, 22-ы пяхотны полк — Станіслаў Чапскі, 17-ы полк уланаў — Міхал Тышкевіч, 18-ы полк уланаў — Юзаф Ваўжэцкі, 19-ы полк уланаў — Канстанцін Раецкі, 20-ы полк уланаў — Ксаверы Абуховіч. У канцы жніўня Юзаф Ваўжэцкі быў прызначаны інспектарам кавалерыі і атрымаў чын генерала брыгады, таму камандзірам 18-га ўланскага палка стаў Карл Пшаздэцкі, а 21-шы пяхотны палк узначаліў палкоўнік Антоні Гелгуд [1, с. 207–209].

Па пасляваенных падліках расійскага гродзенскага губернатара, з губерні у войска пайшло каля 6400 чал., з іх па пастановах пра мабілізацыю — 2495 чал. у пяхоту і 1103 у кавалерыю, астатнія былі добраахвотнікамі [1, с. 436].

Загадам ад 1 чэрвеня Напалеон стварыў народную гвардыю [1, с. 229]. У гарадах, якія раней мелі Магдэбургскае права, яна таксама стваралася з уладальнікаў маёмасці — купцоў, рамеснікаў і г.д. У Лідзе, як і ў большасці іншых гарадоў, стварыць гвардыю не паспелі,

аднак камендантам лідскай нацыянальнай гвардыі быў прызначаны мяшчанін Матусевіч (пакінуў горад разам з французамі).

23 ліпеня Камісія Часавага Урада Вялікага княства Літоўскага прыняла распараджэнне пра фарміраванне корпуса жандараў. Па ваенным данясенні рускага грамадзянскага губернатара Гродна, штаты жандарскіх рот у Гарадзенскім дэпартаменце былі ўкамплектаваныя з разліку па 107 чал. у роце, а ўсяго — 856 чал. [1, с. 212].

12 жніўня было вырашана сфарміраваць 6 егерскіх (стралецкіх) батальёнаў па 6 рот [1, с. 223–224]. У Гродзенскім дэпартаменце фармаваўся 4-ты батальён на чале з маёрам Курчэўскім, але да снежня 1812 г. завяршыць яго арганізацыю не паспелі. У Гродзенскім дэпартаменце налічвалася 108 стралкоў, у Лідскім — 84, у Брэсцкім — 20, а ўсяго разам — 212 чал. [1, с. 438].

Нагледзячы на цяжкасці, насельніцтва лікавала.

Геніяльны паэт Адам Міцкевіч, успамінаючы ў сваім «Пане Тадэвушу» 1812 год, пісаў:

Хапае моладзь зброю – стрэльбы і ягдташы,

А маткі паўтараюць чутэ з амбона:

«З Напалеонам Бог, і нам – з Напалеонам!»

Ва ўспамінах самога Міцкевіча, яго сяброў і аднагодкаў захаваліся надзвычай яркія карціны настраў і чаканняў, звязаных з Напалеонам. Напалеона ў нас чакалі, можа быць яшчэ больш горача, чым у свой час у Варшаве.

Паўстанец 1863 г. М. Нарбут у мемуарах «Ліда і Лідзяне» пісаў: «Падчас уваходу ў 1812 годзе ў Літву французаў амаль уся тагачасная маладая шляхта Лідчыны аб'ядналася пад айчыннымі харугвамі. Некаторыя вярнуліся пакрытыя ранами, іншыя палеглі у бітвах, а былі і такія, як Каспер Длускі, якія падаліся потым у Амерыку і там біліся за свабоду. Длускі, вярнуўшыся з Амерыкі паранены, стаў ксяндзом. Быў пробашчам у Наваградку, а ў 1831 г. пакінуў гэтае месца і, як каплан мясцовага аддзелу паўстанцаў, пад кіраўніцтвам Кашыца сеў на каня. Потым эміграваў... у Францыю. У 1855 годзе пасля амністыі вярнуўся дадому, і тут, у Наваградзкім павеце, у свайго ваеннага сябра Владыслава Брахоцкага — маршалка Навагрудскага (...), скончыў свой слынны жыццёвы шлях» [11].

Дзеля хутчэйшага стварэння войска Часовы ўрад ВКЛ накіраваў у паветы дэлегатаў «агульна вядомых сваёй верай і патрыятызмам». З тэрыторыі Лідскага павета рэкруты ў асноўным ішлі ў 2 палкі —

20-ы полк пяхоты Адама Бішпінга з штабам у Слоніме і ў 19-ы полк уланаў Канстанціна Раецкага са штабам у Наваградку. Стварэнне гэтых палкоў ішло дастаткова хутка. 20-ы полк пяхоты потым меў найбольшую колькасць жаўнераў з усіх літоўскіх палкоў, а полк Раецкага быў гатовы ваяваць ужо ў кастрычніку. Адным з галоўных арганізатараў палка ўланаў быў стары вайсковец, капітан Ксавэры Рымша. Для абмундзіравання палкоў па ўсяму краю вышуквалася сукно, скура і г.д. Таксама лідзяне ішлі на службу ў кавалерыйскі гвардзейскі полк генерала Яна Канопкі, у егерскі батальён, створаны з былых ляснічых, у батарэю коннай артылерыі Рудольфа Тызенгаўза (потым гэтая батарэя была ў складзе войск Варшаўскага княства) і ў жандармерыю, якую ў гродзенскім дэпартаменце ўзначальваў Міхал Радзівіл [9].

Ігнацы Яцкоўскі ў сваёй кнізе «Аповесць з майго часу», якая доўгі час лічылася мемуарнай, апісаў жыццё 19-га уланскага палка ў Навагрудку, якім кіраваў палкоўнік Канстанцін Раецкі [6].

15 жніўня ва ўсіх беларускіх гарадах былі зладжаны ўрачыстасці з нагоды дня нараджэння Напалеона. Пра святкаванні ў Лідзе пісаў «Kurier Litewski»:

«15 жніўня дзень нараджэння і тэзаімяніства Яго Імператарскай Вялікасці, Найусеміласцівага Імператара і Караля Вялікага Напалеона, быў адсвяткаваны ў нас у Лідзе з пышнасцю, прыстойнай нашага вялікага збавіцеля. Словы, вымаўленыя гэтым Манархам, што ён уступае ў зямлю Ягелонаў, каб вызваліць яе ад ярма рабства, абудзілі ў жыхарах Літвы самыя шчырыя пачуцці адданасці, падзякі, павагі, пакланення і здзіўлення. Пачаўся і скончыўся гэты знамянальны дзень наступным чынам: у 10 гадзін раніцы падпрэфект Лідскага павета Ігнат Скіндэр, акружаны абывацелямі і мясцовымі службоўцамі розных ведамстваў, адправіўся з прэфектуры ў Фарны Касцёл для прынясення самых гарачых малітваў Каралю Каралёў за цуд, створаны Яго Творчай правай для нашай Радзімы.

Шматлікія дамы занялі ў Касцёле пярэднія месцы, а натоўп простага народа напоўніў бакавыя прыдзелы. Па знаку, дадзеным гарматным стрэлам, у Касцёл увайшоў атрад размешчанага ў горадзе 14-га палка фузілераў і пашыхтаваўся ў сярэдзіне касцёла ў два шэрагі. Прыгожы выгляд жаўнераў і іх пакорлівыя паводзіны перад алтаром Усявышняга расчулілі ўсіх прысутных, якія ўжо больш за дваццаць гадоў не бачылі свайго войска.

Па сярэдзіне храма быў усталяваны транспарант з вензелем Найусеміласцівага Імператара і Караля з надпісам пад вензелем: «Magne Cesar! Vive diu felix locuplexque omnium prosperitatum».

Пасля другога гарматнага стрэлу пачалася абедня, якую служыў са шматлікім клірам Станіслаў Нарбут, канонік Смаленскі і ён жа пробашч Косаўскі. Падчас набажэнства патрыятычную і адпаведную акалічнасцям прамову сказаў ксёндз Гаўлоўскі, прафесар мясцовай вучэльні Піяраў.

Пасля блашавання Св. Дароў і трэцяга гарматнага стрэла атрад войска выйшаў з Касцёла і пашыхтаваўся на могілках, дзе Вікенцій Нарбут, канонік Інфлянцкі, пробашч і дэкан Лідскі, са шматлікім клірам праспявалі «Te deum», пад бесперапынны салют з гармат і ручной агняпальнай зброі. Пасля Набажэнства ўсе прысутныя былі запрошаныя на абед да падпрэфекта.

Увечары на шырокай Віленскай вуліцы была бачна трохкантовая піраміда, упрыгожаная шматлікімі агнямі.

На пярэднім боку яе гарэў транспарант з вялікім вензелем Імператара і Караля, унізе быў надпіс: «Найяснейшаму, Магутнейшаму, Непераможнаму Герою, Імператару і Каралю, Вялікаму Напалеону, свайму Збавіцелю, зямля магутных некалі Ягелонаў, вызваленая яго магутнай правіцай, жніўня 15 дня 1812 г.».

На паўночным боку піраміды, на транспаранце, было чатырохрадкоўе наступнага зместу:

*За нашу айчыну велікадушны мсцівец,
Ганарлівай поўначы магутны пераможца,
Хай польскі Арал і Літвы Пагоня
Служаць тваім намерам, Напалеон!*

На трэцім боку піраміды, звернутаю да сцен старажытнага замка, якіх не маглі разбурыць амаль пяць стагоддзяў, быў вершаваны надпіс:

*У нашых мурах племя Ягелонаў
У пятнаццатым стагоддзі атрымлівала перамогі.
Калі зараз татары ўварваліся ў Радзіму,
Імя Літвінаў застрашыла ворагаў
Цяпер прыйшоў герой Сусвету
Вызваліць Вас, мужы, ад кайданоў,
Спяшаецца ж на поле славы,
Вернецца сабе зямлю, права і зброю.
Тады рака Лідзея цякла крывёй чужакоў.*

*Цяпер з ёю змешваюцца Нёман, Днепр і Дзвіна.
Спраўджваюцца надзеі Пагоні,
Мінуў час нашага цярпення.*

Пасля новага гарматнага стрэлу шматлікія дамы і гараджане, быўшыя на абедзе ў падпрэфекта, адправіліся да піраміды, каб каля яе ушанаваць таго, каму яна была прысвечана. Падчас агляду раздаваліся воклічы: «Жыве, на шматлікія гады, Імператар і Кароль, Наш Збавіцель» і грукатаў салют з гармат і стрэльбаў. Пасля агляду піраміды і надпісаў, падпрэфект разам з усімі гасцямі, вярнуўся да хаты, дзе адкрыў баль Паланезам.

Вясёлыя танцы працягваліся да вячэры, на якой падпрэфект (пад бесперапынны салют з гармат і стрэльбаў) абвясціў тост за здароўе Найусеміласцівага Імператара і Караля. Усе прысутныя па чарзе паўтарылі гэты тост.

Асвятленне і люмінацыя вуліц ператварала ноч у светлы дзень. Вароты Фарнага Касцёла былі хораша ўпрыгожаны зелянінай і агнямі.

Пасля вячэры баль у падпрэфекта працягваўся да світанку, а крыкі народа «Жыве Імператар і Кароль, Вялікі Герай, Наш Збавіцель!» спыніліся толькі з узыходам сонца» [12, с. 150–152].

У лістападу падпрэфектам Лідскага павета быў прызначаны Раецкі [10, с. 284].

Тым часам з усходу пачалі прыходзіць весткі пра ўзяцце Масквы і пажары, потым аб надыходзе з поўдня рускай Дунайскай арміі Чычагава, пагрозе Мінску і камунікацыям. З паловы лістапада навіны перасталі прыходзіць, а 28 лістапада як гром з яснага неба ўсіх ускалыхнуў слых пра адступленне Вялікай Арміі ад Масквы. Па загаду Часовага ўрада на месцах пачалі рыхтаваць фураж і харчаванне для войска, якое, як планавалася, павінна было зімаваць у Літве. Жадаючы зрабіць усё, каб неяк змяніць сітуацыю, Часовы урад выдаў ухвалу аб «паспалітым рушэнні», але часу на яе рэалізацыю ўжо не заставалася.

Тым не менш, да сярэдзіны лістапада, не ўлічваючы гвардзейскіх аддзелаў (уланаў Канопкі і татар Ахматовіча), літоўскае войска мела 18 батальёнаў, 15 эскадронаў, 1 артылерыйскую роту — агульным лікам, разам з жандарамі, 19000 чал. За вельмі малы тэрмін было створана войска, якое па колькасці было роўным войскам іншых саюзных дзяржаў [13, с. 20–27].

Пры канцы лістапада 20-ы полк ВКЛ размяшчаўся ў Лідзе і

ваколіцах [15, с. 549–550]. Справа ў тым, што на прыканцы лістапада 1812 г. для забеспячэння камунікацый 20-ы пяхотны полк заняў Ліду, 21-ы пяхотны полк — Воранава. Забеспячэнне гэтых жаўнераў было настолькі дрэннае, што расіяне ў снежні 1812 г. знайшлі ў Лідзе 350 хворых салдат 20-га палка ВКЛ. З іх 272 чалавекі паправілася, 60 памёрла, а 8 былі яшчэ хворыя яшчэ нават ў лютым 1813 г. Іх лячылі доктар Янкоўскі і яго вучань Мараўскі [15, с. 112–113].

Прэфект Лідскага павету адступаў разам з часткамі аўстрыйскага войска генерала Мура. Войскі Мура налічвалі тры батальёны пяхоты пры 7 гарматах і 8 эскадронаў гусар Гессэн-Гомбургскіх. На некалькі дзён аўстрыйцы стаялі для адпачынку ў Беліцы. За войскамі Мура ішлі расійскія войскі ў складзе 4-га корпуса кавалерыі генерал-ад'ютанта Васільчыкава і казацкія палкі генерал-ад'ютанта графа Ажароўскага.

Ажароўскі 3 снежня ў Лідзе напісаў рапарт генерал-ад'ютанту Васільчыкаву: «Я з атрадам якім непасрэдна камандую, знаходжуся ў горадзе Ліда, маючы два данскіх палка ў мястэчку Беліца, а адзін у Ішчалне. Аўстрыйскі генерал Мур пакінуў Беліцу трэцяга дня і пайшоў па гасцінцы да Гродна, габрэй са Слоніма данёс мне, што там яшчэ знаходзіцца князь Шварцэмберг, але ўсе абозы і лазарэты ён накіроўвае ў Беласток.

Я ўчора атрымаў прыказ спыніцца ў Беліцы. Спадар генерал-лейтэнант Канаўніцын піша, што генерал Тормасаў рухаецца з атрадам генерал-маёра Тучкова ад Мінска да Новасвержана, а Ваша Правасхадзіцельства будзеце з лятучым атрадам знаходзіцца направа ад мяне, у Мастах» [16, с. 22]. У палове снежня Ажароўскі арганізаваў паштовую сувязь паміж мястэчкам Каменка і Вільняй, праз Шчучын, Ішчалну, Радзівонішкі, Ліду, Жырмуны, Воранава [16, с. 25].

Маршалкам Лідскага павета зноў стаў Аляксандр Нарбут, які 26 снежня 1812 г. у Лідзе атрымаў спецыяльны ліст ад камандзіра II кавалерыйскага корпуса генерал-лейтэнанта Панчулідзева, у якім падкрэслівалася, што А. Нарбут «у дні смутнага часу паехаў у свае вёскі, не займаўся ніякімі справамі, зараз жа аказвае войску разнастайныя дапамогі».

У межах Гродзенскай губерні пасля вайны 1812 г. знаходзілася каля 2900 ваеннапалонных напалеонаўскай арміі. Палонныя дзяліліся на дзве катэгорыі: улічаныя вайсковымі і цывільнымі ўладамі і тых, хто адстаў пры адступленні Вялікай арміі і шукаў вы-

ратавання ад голаду і холаду ў мясцовага насельніцтва. Жыхары адносіліся да «французаў» лаяльна. Напрыклад, лідскі земскі суд 23 лістапада 1813 г. даносіў Літоўскаму генерал-губернатару Рымскаму-Корсакаву, што пры пошуку ваеннапалонных у Лідскім павеце ў маёнтку Крупа (зараз вёска Крупава) памешчыка Казіміра Шукевіча быў знойдзены прускі ўраджэнец Віктар Склароўскі [4, с. 180, 184–185].

Разрабаваны і вынішчаны край утрымліваў вялізарныя войскі Расіі. Рэпрэсіі расійскай адміністрацыі адштурхнулі насельніцтва ад супрацоўніцтва і ў 1813 г. нават пайшлі размовы аб новым паўстанні. Але гады зацягвалі раны, жыццё ўваходзіла ў сталае рэчыва.

Вайна 1812 г. была адной з найбольш хуткіх і разбуральных у гісторыі Беларусі. Яна доўжылася паўгоды, але панесеныя страты аднаўляліся амаль чвэрць стагоддзя.

У 1802 г. шляхта Лідскага павета налічвала 9809 чал., у 1816 г. засталася 5523 шляхціцы. Агульныя страты мужчынскіх рэвізскіх душ у Лідскім павеце склалі 21,4 %. Гэта найбольшыя страты ў губерні (другое месца па агульных стратах мужчынскіх рэвізскіх душ займаў Наваградскі павет — 14,3 %).

У Літоўска-Гродзенскай губерні па пастанове ад 5 кастрычніка 1809 г. былі канфіскаваны маёнткі 50 абшарнікаў (у Лідскім — 19 абшарнікаў). 24 кастрычніка 1813 г. была прынята царская пастанова пра канфіскацыю маёнткаў. У 189-ці уладальнікаў было канфіскавана 234 маёнткі з агульнай колькасцю 42527 рэвізскіх душ мужчынскага полу, Лідскі — 101 маёнтка з колькасцю 14287 душ. У Лідскім павеце найбольш пацярпеў князь Дамінік Радзівіл — 18 маёнткаў з 5975 душамаі. Землі канфіскавалі таксама ў графіні Ганны Патоцкай (17 маёнткаў — 2075 душ), графаў Людвіка Паца (6 маёнткаў — 1147 душ), Рудольфа Тызенгаўза (7 маёнткаў — 1001 душа), Аляксандра Хадкевіча (1684 душ), князя Міхала Радзівіла (8 маёнткаў — 1200 душ) [4, с. 183, 186–188, 204–206].

Паразай скончылася другая, пасля паўстання 1794 г., спроба адрадзіць дзяржаўнасць Рэчы Паспалітай, наперадзе былі паўстанні 1831 і 1863 гг.

Літаратура і крыніцы

1. Сборник Императорского Русского исторического общества. Т. 128. СПб., 1909.
2. Бутурлин Д. История нашествия императора Наполеона на Россию. Т.

1. СПб., 1837.
3. Kurjer Litewski. 1811. № 4.
4. Швед В., Данскіх С. Заходні рэгіён Беларусі ў часы напалеонаўскіх войнаў. 1805–1815 гг. Гродна, 2006.
5. Кудринский Ф. Вильна в 1812 году. В память столетней годовщины Отечественной войны. Вильна, 1912.
6. Яцкоўскі І. Аповесць з майго часу, альбо Літоўскія прыгоды. Варшава, 2010.
7. Харкевич В. Война 1812 года. От Немана до Смоленска. Вильна, 1901.
8. Kurjer Litewski. 1812. № 53.
9. Ziemia Lidzka. 1899. № 39.
10. Iwaszkiewicz J. Litwa w roku 1812. Kraków, 1912.
11. Narbutt M. Lida i Lidziane // Ziemia Lidzka. 1997. № 26-27.
12. Litwa i Ruś. 1912. Maj – czerwiec. Т. II. Z. II/III.
13. Кудряшов И. Ю. Вооруженные силы Литовского княжества 1812 года // Старый барабанщик. № 1.
14. Nawrot D. Litwa i Napoleon w 1812 roku. Katowice, 2008.
15. Виленский временник. Акты и документы Виленского, Ковенского и Гродненского генерал-губернаторского управления, относящиеся к истории 1812–1813 г. Кн. V. Ч. 1–2. Вильна, 1912.
16. Акты Виленской Археографической Комиссии. Т. 37: Документы и материалы, относящиеся к истории Отечественной войны 1812 г. Вильна, 1912.